

Хунлар хакида сўз

Хунлар милоддан 1500 йил аввал пайдо бўлиб, ўша милоднинг V асрларигача икки минг йиллик нихоятда катта бир даврда Осиё ва Оврупо тарихи сахнасига чиккан ва инсоният авлодлари ёдидан мангу ўчмайдиган, теран таъсирлик вақтларни бошдан кечирган бир халқдир. Улар тарихда 500 йил ҳукм сурган: Улуг Хун империяси (милоддан аввалги 207 йилдан то милоднинг 216 йилигача); 170 йил ҳукм сурган ғарбий Хун империяси (милоддан аввалги 46—216 йиллар); 95 йил ҳукм сурган Оврупо Хун империяси (375—469) каби улуг уч империяни куриб, Осиё ва Оврупо халқлари тарихида ижобий ва салбий жихатдан ажойиб хотиралар қолдиргандирлар.

Хунлар (хитойларнинг) Жунггу тарихида ўтган энг қадимгга давлатлардан Ин сулоласи (милоддан бурунги 1600—1200 йиллар); Жу сулоласи (милоддан аввалги 1200—300 йиллар); Чин сулоласи (милоддан аввалги 246—207 йиллар); Хан сулоласи: (милоддан илгариги 207—146 йиллар) сингари қатор давлатлар» билан турли муносабатларда бўлиб келганлар. Бу жараёнда хунлар чўл ҳаётига нисбатан хийла қучли бало-казоларни келтирган бўлсалар-да, бошқа тарафдан Жунггунинг қадимги чоғдаги иқтисоди ва маданиятининг гуллашига ўзларининг хиссаларини қўшганлар. Хунлар ва уларнинг фаолияти Жунггу тарихида муҳим ўрин тутди.

Хунлар Жунггунинг энг қадимги ривоятлари ва тарихий йилномаларида ҳар хил номлар билан тилга олинди. Дунёда хуншуносликка асос қўйган улуг тарихчи Сима Чиан (милоддан 145 йил аввал туғилган бўлиши тахмин этилади) ўзининг ўлмас асари «Тарихий хотиралар»нинг «Беш подшоҳнинг таржимаи ҳоли» деган бобида Хуангди Хунларини шимолга қувгани ҳақидги маълумотлар берган. Хуангди бўлса, Жунггунинг бошланғич уруғдошлик ҷамиятида ўтган афсонавий хон бўлиб, унинг бундан 5000 йил аввал яшаганлиги ривоят қилинади. Шунга қараганда, хунларнинг жуда қадимги даврлардан тортиб Жунггуга ҳавф солиб келганлиги маълум бўлади.

Турк халқларининг аجدодларидан бири бўлган хунлар энг қадимги даврдан бошлаб Урхун дарёси бўйларида Чугой тоғлари (ички Мўғулистондаги Янгшан тоғлари)нинг шимоли ва жанубида, Олтой ва Тангритоғнинг шимолида ва жанубида яшаганлар.

Ҳозирги замон тилшуносларининг исботлашича, «хун» сўзи «кун» сўзидан келиб чиққан. Қадимги замонларда хунлар ҳам уйғур ва бошқа халқларга ўхшаш қоман (шаман) динига эътиқод қилганлар. Қоман дини қўпхудолик динларининг бири бўлиб, «Кун тангри»га эътиқод қилиш муҳим ўрин тутган. Шу учун қадимги замонларда хунлар -ўзларини

«кунлар» деб аташган. «Кун» сўзи кейинги пайтларга келиб «хун» сўзига айланиб кетган.

Профессор А. Закий Валидий Тўгон ҳам «хун» атамасини «кун» деб-ёзади. Яна бошқа тарихий манбаларда эса, «хун» сўзининг Урхун дарёсининг номидан келиб чикканлиги айтилади. Кадимги замонларда Урхун дарёсининг бўйида яшаган аجدодларимиз ўзини шу дарёнинг номи билан «хун» деб аташган экан. Хозиргача бу икки хил карашнинг кай бири тўғрилиги хақида муқим бир хулоса чиқарилганича йўқ.

Кадимги чоғларда хунларнинг Олтой тоғлари ва Тангритоғнинг шимолида ва жанубида яшаганлиги хақида юқорида айтилди. Археологик казишлар натижасида Олтой тоғларидан милоддан аввалги даврларга оид кадимги хун қабрлари топилди. Бу қабрлардан чиққан хунларнинг жасадларига (қабрлари совук қор чўққиларида бўлгани учун жасадлари бузилмаган) қараганда, улар ниҳоятда баланд бўйли, қотма, устихонли, қаншарлик, юзлари оқ, чўзиқ бўлиб, кадимги уйғурларнинг қиёфалари билан ирқий жиҳатдан ўхшаш. Хунларнинг баланд бўйи, қотмалиги, хусни қабил хусусиятларини кадимги Жунгу маълумотлари ҳам исботлайди.

«Хан йилномаси»нинг «Жингмиди хақида қисса» бобида хун шахзодаси Жингмидининг бўйи саккиз чи, икки сунг, қиройи сулув дейилган. Буни хозирги узунлик ўлчовидаги метрга мослаганда (Хан замонасидаги бир чи хозирги 27 сантиметр, 65 миллиметрга тўғри келади) Хун шахзодасининг бўйи тахминан икки метр 30 сантиметр келади. Бу ҳолат Олтой тоғларидаги хун қабрларидан топилган хун жасадларининг жудаям баланд бўйли, узун одамлар эканликларини кўрсатади.

Шахзода Жингмиди, милоддан 121 йил аввал хозирги Гансу шахрида Хан қўшинлари тарафидан мағлуб бўлиб, хун хони Қуншархон тарафидан ўлдирилган. У хун хони Шигут Сугахоннинг ўғли эди. Жингмиди Хан сулоласининг подшоҳи Хан Вуди ҳузурига қелтирилгандан кейин, Хан сулоласининг ҳарбий отларини ўстириб, қўпайтириш ишлари бўйича мансабдор бўлган. Жингмиди унинг хунча исми эмас. «Жингмиди» деган исми унга Хан Вуди берган.

Жунгу фанлар академияси археология тадқиқоти институти тарафидан 1955 ва 1957 йиллари Шанси ўлкасининг хозирги Шиан шахри атрофидаги Хан сулоласи даврига оид «Шанглинг ган» деган жойдан алоҳида бир қабр топилган. Бу қабрга дафн қилинган жасад билан бирга қўмилган охиралик нарсалар ичида икки парча тут чоса мис тахтаси чиққан. Мис тахтага икки нафар одам, икки отнинг суратлари нақш қилиб туширилган. Икки одам бир-бирининг бели ҳам қокиллари туташган қиёфада туришибди. Улар қаншарли патила сочили бўлиб, қокиллари ўрилган, иштон қийишган. Археология олимлари бу қабрдан чиққан жасадларни хунларнинг Хан сулоласига юборган элчиси ёки элчиларнинг ҳамроҳлари деб ҳукм қилишди. Бу қабрдан топилган нарсалардан хунларнинг соч қўйиш шакли, қийишишлари, қиройи, урф-одатлари билан қиёфаларини билса бўлади.

Кадимги замонда хунлар билан уйғурлар, туркларнинг тили, урф-одатлари, қиройи-шакли деярлик ўхшаш эди. Жунгукинг «Вий йилномаси», «Жу йилномаси», «Суй йилномаси» сингари кадимги ва ўрта асрлардаги тарихий материалларда уйғурлар ва турклар хунларнинг авлоди дейилган. Демак, уйғур тарихини билишда хунлар тарихини билиш жудаям муқим аҳамиятга эга.

Хунлар уйғурларнинг энг кадимги аждоди бўлиб қолмасдан, балки хозирги пайтдаги турк халқларининг ҳам бобоқалонларидандирлар.

БОТУР ТАНГРИКУТ ЁХУД ЎГИЗХОН

1. Ботурнинг тангрикут бўлуви

Кўхна тарих хунлар деб аталмиш бир тоифа халк (милоддан уч аср аввал) мисли кўрилмаган даражада кучайганидан шохидлик беради. Улар милоддан бурунги 209 йилдэн милоднинг 216 йилигича 500 йил хукм сурган кудратди хун тангрикутдиги (империяси)ни вужудга келтирдилар.

Бу тангрикутликнинг худуди кунчикарда улуг океан киргокларигача бориб туташган, шимолда Лена дарёси, Бойкўл (Байкал кўли), Янси дарёсининг ўрта иклимларигача, жанубда Хитой деворигача, гарби-жанубда Хиндистон (Синд)нинг шимолигача, гарбда Каспий денгизининг сохилларигача чўзилган эди.

Мана шу улуг Хун тангрикутлигини харбий салохиятда ўз замонасида тенги йўк саркарда, сиёсий дипломатия ва давлат тузумини мукаммаллаштиришда мислсиз истеъдод эгаси бўлган жанговар ва олижаноб бир инсон, иззат-хурматда тангрининг мағрур ўгли деб аталмиш бир зот вужудга келтирди.

Уни Ботур тангрикут деб атар эдилар.

Ботур тангрикут Туман тангрикутнинг катта ўгли бўлнб, аввалига у тахт вориси килиб белгиланган эди. Аммо кейинчалик отаси ўз кароридан воз кечиб, олчиси (кичик хотини)дан тугилган кенжа ўглини тахтига ворис белгилаб, Ботурни ворисликдан махрум этди.

Кадимги даврлардаги икки давлат ўртасидаги муносабатлар койдасига мувофик икки давлат ўртасида тузилган ахдноманинг бузилмаслигига катъий кафолат тарзида бир тараф иккинчи тарафга ўгилларидан бирини гаровга юбориб кўядиган одат бор зди. Туман тангрикут ўз ниятига етишиш учун тахминан милоддан 216 йиллар бурун Ботурни Улуг ёвчилар хонлигига гаровга юборади. Бу ишга Ботур каттик норози бўлади.

Энг кадимги чоғдан тортиб, якин давргача бўлган узок тарихий далилларга суяниб хукм килинганда, гаровга юборилган хонзодалар хаёти фожиали тугаган. Низо вактида икки давлат орасида тузилган ахдномалар бузилган. Шунда гаровга юборилган шахзодалар ўлдирилган. Ботур Хунлар билан Улуг ёвчилар муносабатини доим зийраклик билан кузатиб турган ва ахднома бузилиб, хунлар билан Улуг ёвчилар орасида уруш чикадиган вазият пайдо бўлиши биланок Улуг ёвчилар хонлигидан кочиб кетишни мўлжаллаб юрган.

Улуг тарихчи Сима Чианнинг маълумотига караганда, худди Ботур кутганидек, Хунлар-билан Улуг ёвчилар ўртасида тузилган ахднома бузилиб, Туман тангрикут Улуг ёвчиларни тор-мор келтириш учуи кўшин юборади. Ботур хун кўшинлари босиб келмасидан олдинок Улуг ёвчилар хонининг хос оти — тулпорини миниб, кочиб колади. Улуг ёвчилар буни вактида сезиб, унинг кетидан кувлаган бўлсалар-да, Ботурга етмак у ёкда турсин, унинг корасини хам кўра олмайдилар.

Ботур Улуг ёвчиларнинг пойтахти Сандобилдан (хозирги Гансудага Чонгий атрофида) кочиб, дахшатли денгиз тўлкинидек кўзголиб турадиган, хатарли Тангри кумликларини (хозирги Нингшө) ва яна уфкка туташиб кетган ям-яшил ўт-чўплик яйловлардан ўтиб, Хунлар пойтахти Туманбаликка (хозирги Кўлхут шахри атрофи) етиб келади. Ўглининг бу

мардлигини кўрган.

Туман тангрикут Ботурга койил колади. Уни хун отлик кўшинларини ташкил этиб, машк килдириб жангга тайёрлашга кўяди. Бундай яхши имкониятга эга бўлган Ботур дархол овозлик ўк-ёй кашф килади. У ўзи машк килдириб, уруш коидаларини ўргатаётган хун отлик жангчиларига мундок, дейди: «Тангри номи билан айтай мен мана шу овозли ўк-ёйимни нимага каратиб отсам сизлар ҳам килча иккиланмасдан, шу нарсани нишонлаб, ўк узасиз, бунга хилоф иш киладиган бўлсангиз, хаммаларингизнинг бошларингни оламан».

Бир куни Ботур овозли ўк-ёйини ўзи миниб юрган тулпор отга: каратиб отади. Лекин жангчилар у яхши кўрадиган тулпорни нишонга олишга кўзлари киймай туриб коладилар. Шунда Ботур килча раҳм килмасдан буйрукни бажармаган жангчиларнинг бошини олади. У яна юкоридаги буйрукни такрорлаб, бундан кейин каршилиқ киладиганларнинг тақдири ўлим билан тугашини эслатади ва отлик жангчиларнинг ваъдасини олади. Орадан кўп ўтмай Ботур ўзи яхши кўрган гўзал олчасини (хотинини) нишонлаб, овозли ўк-ёйини отади. Буни кўрган жангчилар берган ваъдаларини бажаришга иккиланиб коладилар. Лекин Ботур сўзидан кайтмайди. Бу жангчилар ҳам бошларидан айриладилар. Икки фожиадан сабоқ олган бошка жангчилар Ботурнинг буйругига сўзсиз бўйсунадиган бўладилар.

Туман тангрикут кунларнинг бирида хун хонларини ва кичик олчиси (хотини), ўгилларини олиб овга чикади. Ботур шу фурсатни ганимат билиб бояги жангчилари билан отаси — Туман тангрикутни, ўгай онаси ва ўгай укаларини битта кўймай кириб ташлайди. Бу сафар Ботур овозли ўк-ёйи билан нимани нишонга олса, унга садокатли отлик жангчилари ўқларини ўшанга каратиб отадилар. Ботур максадига эришади. Эхтимол, Ботурга каршилар билан тарафдорлар орасида нихоятда каттик конли урушлар бўлгандир!.. Ботур мана шундай усул билан Хун тангрикути тахтини эгаллайди. Бу воқеа милоддан 210 йил аввал юз берган.

Юкорида Ботурнинг ҳокимият тепасига чиқиш учун нихоятда эпчил усул қўллаганини кўрдик. У бунда жудаям шафкатсизлик килган бўлса-да, унинг ўзи нихоятда хушёр, ақлли, вазиятни тўғри баҳолай оладиган, овозли ўк-ёйини ижод килган саркарда эди.

2. Хунларнинг кўшнилари

Милоддан уч аср бурун (милоддан 209 йил бурун) «Ўғизнома» достонида Уғизхон номи билан аталган Ботур хунларга тангрикутлик килган чоғда кадимги Осиёдаги халқларнинг этник таркиби хийла мураккаб эди.

Жунггунинг шарки-шимолидаги уч ўлка (Хилу жиён, Ливонг, Жилин) эгаллаган ҳудудда тунгуслар (Монжу ва мўнгулларнинг аجدодлари) хонлиги бор эди. Булар хунларнинг шаркидаги энг кучли кўшнилари эди. Ҳозирги Байкалнинг атрофида, Селенга дарёсининг бўйларида эса шаркий уйгурларнинг хонлиги мавжуд эди. Улар милоддан бир неча аср бурунданок дехкончилик ва чорвачилик билан шугулланиб, ўтроклашган ҳаёт кечиришарди. Жунггунинг кадимги тарихида мана шу шаркий уйгурлар «Динглинг» («Туролар») деб аталган.

Бойкўлнинг гарбида (Енисей — Энасой дарёсининг Юкори окимида) киргиз хонлиги ҳукм сураб, Симо Чиан билан Бангу (милодий 32—92 йиллар) кадимги чоғдаги киргизлар ҳақида батафсил маълумот бермаган бўлса-да, киргиз хонлиги ҳар ҳолда хийла кучли эди.

Хунларнинг шимолида юкорида тилга олинган шаркий уйгур хонлиги билан киргиз

хонлигидан бошка яна «Чипор отлар» деб аталадиган халк яшаган. Улар Олтой тоғларининг шимолий этакларида ўтроклашган бўлиб, чорвачилик билан шугулланишган. «Чипор отлар» игна япроклик ўрмонлар коплаган тоғлар ичида от уюрларини бокишган. Улар асрайдиган отларнинг ранги кўпинча суст нашаранг бўлиб, ёли кора эди. «Чипор отлар» деган ном ҳам улар асрайдиган отларнинг рангига муносабатдан олинган бўлса керак. Хунларнинг гарбдаги энг кучли кўшниси — Улуг ёвчилар эди.

Милоддан беш аср бурундан бошлаб Жунггунинг кадимги тарихий хотираларида Урдуснинг гарбидаги яйловларда яшайдиган Улуг ёвчилар хакида маълумот берила бошланган.

Улуг ёвчиларнинг шаркидаги Арсан водийсида (ҳозирги Нингшённинг гарби-шимолида) уйсунлар яшаган. Улуг ёвчилар хонлигининг пойтахти Сандабил бўлиб, аҳолиси бир миллион киши атрофида эди.

Улуг ёвчиларнинг гарби-жанубида эса (ҳозирги Кўкнур, Тибет атрофида) Чонглар (тибет-халкининг аجدодлари) яшади.

Милоддан икки аср бурун Жонг Чаннинг берган маълумотига караганда, уйсунлар яшаган ҳудуд Дунгх вонг билан Тилов тоғи (Чилан шан тоғи) орасидаги бир жой эди. Улуг ёвчилар ҳам кадимги чоғларда шу атрофда яшаганлар. Мана шу жойларда бир вақтда ўз давлати бўлган уйсунлар билан ёвчилар аралаш яшагани хакида бир нарсa дейиш кийин. «Тарихий хотиралар»даги маълумотга караганда, мана шу ҳудудни уйсунлар бурун эгаллаб турган бўлсалар, Улуг ёвчилар кейин босиб олганга ўхшайдилар. Милоддан 180 йиллар бурун Улуг ёвчилар тарафидан мағлуб бўлган уйсунлар асли яшаб турган жойларидан гарброкка кўчиб, Или водийсига бориб макон топганлар. Уйсунларни Гансудан қувлаган Улуг ёвчилар уларнинг жойларини эгаллаб олганлар.

Бундан ташқари, ҳозирги Чўчак, Зойсан атрофларида ўғизлар, Тангритоғнинг шарқи-шимолида ва Олтойнинг жанубида турклар, Жимсар атрофида Орқа кум беклиги яшаган.

Торим водийси ва унинг атрофида бўлса уйғурларнинг аجدодлари қурган Олди қуш беклиги. (Турпон), Лулан хонлиги (Лупнурда), Қорашаҳар хонлиги, Кўкар хонлиги, Оксу хонлиги, Қашқар хонлиги, Ёркант хонлиги, Хўтан хонлиги қаторлик давлатлар ва бир қанча донгдор бекликлар яшарди. Уларнинг гарбида Фарғона, Қангли, Олон синғари давлатлар бор эди.

3. Ўғизхон (Ботур тангрикутнинг) юришлари

Милоддан аввалги 210 йили хунлар тарихида давр бўлгудек бир йил бўлди. Шу йили хунларнинг тахтида ўлтирган улуг император — Ботур тангрикут кейинчалик 500 йил ҳукм сурган улуг, қудратли хун тангрикутлигини қурди. Хунларнинг жанубидаги қучли кўшниси Чинг сулоласининг подшоҳи Чинг Сихуонг ўлади. Ортидан Чинг сулоласи дахшатли тус ояган дехқонлар кўзғолонининг шиддатли зарбаси остида ағдарилади. Бу кўзғолондан фойдаланган Лийубанг Жунггу эса тарихда беш аср (милоддан бурунги 206 йилдан милодий 220 йилгача) ҳукм сурган Хан сулоласини қурди.

Чинг сулоласи ағдарилиб, унинг ўрнига қурилган Хан сулоласининг ҳали мустахкамланиб улгурмаганлиги янги қурилган Хун тангрикутлиги учун ҳам хийли ўнгушлик шароит яратади.

Ботур тангрикут ички жихатдан Хун давлатининг такомилни мустахкамлаб, янада муқаммаллаштириб олганлиги, жанговарлиги ниҳоятда юқори бўлган 400 минг кишилиқ отлик аскар тайёрлаб олганлиги ва ташқи жихатни (жанубдаги кўшниси Хан

сулоласининг ожизлигини) хисобга олиб, яъни ўнг келган шароитдан фойдаланиб, атрофидаги кўшниларга хужум бошлади ва уларни бўйсундиришга киришди. Милоддан беш аср бурун Хунлар билан Тунгуслар орасида расмий чегара бошланган эди. Бу чегаранинг чизиги 1000 йўлдан узунрок эди. Мана шу жой «ўрта» деб аталган бетараф ер бўлиб, шу жойда ҳар икки тараф чорва молларини боқарди. Хунлар билан тунгуслар орасидаги «ўрта» деб аталган чегара узунлиги (Шимолдан жанубга қараб қўзилган) бир неча минг йўл бўлганидан ташқари, ғарбдан шарққа қараб қўзилган чегара чизигининг узунлиги 1000 йўлдан узун бўлиши уларнинг иркий жихатдан (кон системаси, тил, урф-одатлари) бошқа-бошқа халқлар эканлигини кўрсатади. Чунки хунлар турк иркига, тунгуслар монжу, мўнгул иркига мансуб эди.

«Тарихий хотиралар. Хунлар ҳақида қисса» бобидаги маълумотларга асосланганда, тунгуслар хунлар билан ўзи орасидаги бетараф жойни босиб олишни ният қилган. Тунгуслар хони Ботур тангрикутга элчи юбориб, шу жойни беришни талаб қилган. Бундок юзсизликдан нихоятда каттик қазабланган Ботур тангрикут Ўғизхон милоддан 205 йил бурун тунгуслар устига туйқусдан бостириб бориб, уларни осонгина тор-мор қилган. Хунлар тунгус хонларининг қабристонини ер билан яқсон қилиб ташлаганлар. Шундан бошлаб, тунгус хонлиги Хун тангрикутлигига қўшиб олинган.

Ботур тангрикут милоддан 205 йил бурун бошлаган қолибона ҳарбий жанглардан кейин Улуг ёвчилар устига юрди. Жанговар Улуг ёвчилар нихоятда каттик қаршилиқ кўрсатсалар-да, охири оқибат бош эгишга мажбур бўлдилар. Ботур тангрикут қалабадан кейин уйсунларни ўз юртига (Ҳиший оралигига) қўчириб қелиб ўрнаштирди. Шу воқеадан ҳийла олдинрок Улуг ёвчилардан мағлуб бўлган уйсунлар шарққа қўчиб, Ботур тангрикутдан паноҳ тилаган эдилар.

Ботур тангрикут Улуг ёвчилар билан уйсунларни ўз тангрикутлиги таркибига киритиб олгач, жанубдаги қўшниси — Хан сулоласига тенглаша бошлади.

Юқорида айтиб ўтилганидек, милоддан 215 йил аввал Чинг Сихуанг Урдус яйловини босиб олган эди. Ботур тангрикут жанубга қараб юриш қилиб, Хан сулоласидан ўша Урдус яйловини тортиб олди.

4. Байдинг муҳосараси

Хун тангрикутлигининг қучайиши Хан сулоласига нихоятда оғир ҳавф бўлиб тушди. Бу вақтда Ботур тангрикут Хан сулоласи ҳудудига босиб кирди. Аввал ҳозирги Саниш ўлкасидаги Шовсан ноҳиясини муҳосара қилди. Шу жойни мудоффа қилиб турган ҳарбий волий Хан Вонг Шинг тезда уларга таслим бўлди.

Хунлар яна илғарилаб, Санишдаги Тайиван, Чингенг сингари шаҳарларга хужум қилдилар. Мана шу пайтда Хан сулоласининг тунжит подшоҳиси Лийубонг (милоддан аввалги 205.—195 йиллар) хунларга қарши юришни режалаштирди. Унинг вазири Лужинг хунларга қарши юриш қилиш ҳатарли эканлигини назарда тутиб, Лийубонгни огоҳлантирди. Чунки шу мазгилда қурилган Хан сулоласининг иктисоди ҳароб, қучлар етарли эмас, марказий ҳокимият ҳам мустаҳкамланиб улгурмаган эди. Лекин Лийубонг вазирининг огоҳлантиришини назар-писанд қилмай ўзи 125 минг кишилиқ қўшинга бош бўлиб, хунларга қарши юриш бошлади.

Бундан хабар топган Ботур тангрикут сараланган 400 минг кишилиқ отлик қўшнларини Фингчинг (ҳозирги Дотунг) шаҳарининг шарқидаги Байдинг тоғининг адирларига ўрнаштириб Хан сулоласи подшоҳи Лийубонгнинг қелишини қутиб, пистирмада турди. Ботур тангрикутнинг ҳарбий тактика жихатдан қўйган яширин тузогидан қилча хабари

бўлмаган Лийубонг олдинги кўшинларини бошлаб келиб, Байдинг тогида бутунлай куршовга тушиб колди. Симо Чианнинг хотираларига караганда, Хан сулоласи кўшинларининг шимолий тарафини кора отлик, шаркий тарафини кўк отлик, жанубий тарафини кизил тўрик отлик, гарбий тарафини ок бўз отлик хунлар куршаб олган экан. Ташки дунёдан алоқаси узилган Хан кўшинлари етти кеча-кундуз куршовда қолиб, очликдан ўлиб тугашга юз тутадилар.

Вазирининг гапига кирмай хунларга карши юриш қилиб, куршовга тушиб колган Лийубонг нима қилишини билмай, боши қотиб турганда, унинг Чинг Пинг исмли вазири куршовдан қутулишнинг йўлини топади. Чинг Пинг Ботур тангрикутнинг олчиси (хотини) олдига ўғирликча бориб, унга нургун олтин беради. Олчидан куршовнинг маълум жойидан озрок йўл очиб қўйиш имкониятини яратиб беришни ялиниб-ёлворади. Олчи эса Ботур тангрикутга дархол қайтиб кетишни, ундок бўлмаганда Кўк тангрининг газабига йўлиқшини айтиб, шаман тангриси билан уни кўрқитади. Ботур тангрикут хотинининг сўзидан таъсирланиб, мухосаранинг маълум жойини бўшатади. Лийубонг шу жойдан чиқиб қочади.

Машхур Байдинг куршовининг охири ана шундай натижа билан якун топган. Бундай куршов қадимги даврда шарқ тарихида қўрилган эмас. Шу туфайли Байдинг куршови ҳақида мана бундай қўшиқ тўқилган:

Фижингда юз берган ажойиб воқеа, Келтурди дахшатлик жафо-машаккат. Етти кун оч қолиб, кетдик мадордан, Ўк-ёйни отишга етмади қувват.

Байдинг куршови милоддан 200 йил бурун бўлган.

5. Хун тангрикутлиги билан Хан сулоласи ўртасида тузилган ахднома

Лийубонг Байдинг куршовидан қутулиб, Чанъанга келгандан кейин, Лужингни банддан бўшатган. Унинг хунларга қандай муомалада бўлиш ҳақида берган таклифларига қўнган. Лийубонг милоддан 198 йил бурун Лужинг бошчилигидагп Хан сулоласи элчиларини Хун тангрикути олдига юборади. Хун сулоласи элчилари хун тангрикути Ботур тарафидан қўйилган огир шартларга қўниб, тубандаги шартларни ўз ичига олган ахдномага қўл қўйган.

Тузилган ахднома бўйича, Хан сулоласи хунларга ҳар йили белгилаиғаи миқдорда қимҳоб, товар-дурдун, шароб, ошлик, емак-ичмақлар юбориб туриш, хан подшоҳларининг малика қизларини хун тангрикутларига ётлик (қанизак) қилиб қудалашиши, қудук, сувларидан фойдаланиш қелишилган.

Хан сулоласи ахдномага биноан милоддан 192 йил бурун Ботур тангрикутга (милоддан аввалги 210—174-йилларда тангрикут бўлган), милоддан 174 йил бурун Қийук тангрикутга (милоддан бурунги 174—161 йилларда тангрикут бўлган), милоддан: 156 йил илгари Қунчин тангрикутга (милоддан аввалги 161—126 йилларда тангрикут бўлган) хан маликаларини ётлик қилган.

Ботур тангрикут (Ўғизхон)га Лийубонг ўз қизини хотин қилиб берганда, хунларга юборган совға-саломлар қаторида минг саролтин ҳам қўшиб юборган.

Бир-бирига ўхшамайдиган миллатларнинг ҳукмронлари орасидаги қудачилик қадимги чоғдаги дипломатия қоидаcига қўра бир турлик усул эди. Икки тарафнинг ўзаро душманлиги воқелик бўлса-да, тинч яшаш учун бир томон иккинчисининг ҳукмронига ўз қизларини ётлик қилишган. Шу даврда Хан сулоласининг қудачилик қиёсатини йўлга қўйиши иложсизликдаи бўлиб, вақтинчалик эса-да, ўз давлатининг хунлар тажовузига учрамаслигинга ўйлаб қилинган. Хан сулоласининг хунларга ҳар йили белгиланган

микдорда юбориб турадиган кимхоб, товар-дурдун, шаробдон, озиклар совга-салом бўлмасдан, амалиётда шакли ўзгарган ўлпон тўлашнинг ўзгинаси эди. Бундай ахвод 70 йил (милоддан бурунги 200—130 йиллар) давом килган.

Ахдномага Хан сулоласи тараф имкон борица амал килган бўлса-да, хунларнинг тангрикутлари ўзларининг «кайин она» ва «кайин отаси»ни юз-хотир килмай (Ўғизхон кайнонаси Лийухуга ёзган мактубида уни хакоратлаган, баъзида ахдномани бузиб, Хан сулоласига хужум қилиб, парокандалик тугдириб турган.

6. Ўғизхон тангрикутнинг Хан сулоласи подшоҳларига ёзган мактублари

Ўғизхон тангрикутнинг Лийухуга ёзган мактуби

Ўғизхон тангрикут милоддан 200 йил бурун Хан сулоласини Байдингда мағлуб қилиб, милоддан 192 йил бурун тузилган ахднома орқали Хан сулоласини ўлпон тўлашга мажбур қилгандан кейин, нихоятда мағрурланиб кетди.

Хан сулоласининг тунжи подшоҳи Лийубонг милоддан 194 йил илгари ўлди. Унинг ўрнига энди етти ёшга кирган ўғли Хуйди подшоҳ бўлса-да, амалда унинг онаси Лийуху подшоҳлик қиларди. Ўдак подшоҳ Хуйди милоддан 188 йил аввал 13 ёшида ўлди.

Подшоҳлик тахтига ворислик қиладиган бошқа бир шахзода Лийухуга ўғай эди, шунинг учун у милоддан 187 йил аввал ўлдирилди. Шундан бошлаб Лийухунинг ўзи Хан сулоласига подшоҳ бўлиб, милоддан бурунги 187 йилдан 180 йилгача тахтда ўтирди.

Амалда эса Лийуху милоддан 194 йил аввал Лийубонг ўлгандан бошлаб Хан сулоласининг ҳукмдори бўлиб қолган эди.

Ботур тангрикут милоддан 192 йил бурун тубандаги мактубни ёзган:

«Мен ёлғиз қолдим. Мен дарёлар ва қўллар орасида тугилдим. Қўллар ва отлар орасида, қенг далаларда қатта бўлдим. Бир неча қайтим Жунггунинг чегараларига қелдим. Ҳозир Жунггуга қелиб, сайил қилишни хоҳлайман. Олиялари ёлғиз қолиб, тул ўтирганлар, менда яққа-яғона қолдим. Биз икки подшоҳ учун бахт қолмади. Иккимиз учун тасалли бўлгудек, бизга завқ берадиган нарсаси йўқ. Бор-йўғимизни ўзаро алмаштиришни хоҳлайман».

Ўғизхон (Ботур) тангрикут бу мактубида Лийухуни қамситиб, уни «Менга ётлик бўл» деб хакоратлаган. Хун элчиси орқали мактубни олгач ва мазмунидан хабар тошач, Лийуху қаттиқ ҳафа бўлиб, вазирларини, машҳур сонгунларини йигиб, қандай жавоб қилиш ҳақида улардан маслаҳат сўрайди. Пан Хуй исмли сонгун 100 минг қишлоқ хан қўшинларини бошлаб хунларга хужум қилишни ўртага қўяди. Жибу отли сонгун Пан Хуйнинг сўзига қарши чиқиб: «Пан Хуйнинг эл-юртни қалқитиб, хунлар давлатига босиб қираман, дегани хом ҳаёл, қуруқ ваҳмдан бошқа нарсаси эмас. Хунлар гўё йирткич хайвонга ўхшайди. Уларнинг айтган яхши сўзидан яхшилик қелмайди. Уларнинг ёмон сўзидан ҳафа бўлишнинг ҳожати йўқ», дейди.

Лийуху Жибунинг маслаҳатини маъқул қўриб, Ботур тангрикутга тубандаги мактубни ёзади:

«...Хун тангрикути давлатимни ёдларидан чиқармай, илтифот қилиб мактуб йўллабдилар. Ҳозир давлатим ваҳима-дахшат ичида қолди. Кейинги қунларда ҳолсизланиб қолдим. Ҳозир қарчаб мадордан қетдим. Қочларим тўқилиб, тишларим қийшайиб, тўқилиб қетди. Қоп-қости энгашаёлмайдиган бўлиб қолдим. Қизлар Хун тангрикути олийлари менинг ҳақимда бошқача бир тушунчада бўлиб қолмақайлар. Шу муносабат билан мендан қанчалик қолмақайлар. Бу ҳусусда менинг давлатимда ҳеч қандай қуноқ йўқ. Қизга ўзқуноқлик айтишни қоғий қўраман. Олийларининг қоғийи

бўлмасам-да, икки жуфт от кўшилган бир шохона: арава юбордим. Лозим кўришларини ўтинаман».

Ботур тангрикут Лийухунинг жавоб мактубига миннатдорлик: билдириб, ёзган мактубида бундай дейди: «Жунггунинг шу қадар адаб-қоидалик, диёнатли давлат эканлигини англамаган эканман. Олияларининг раҳмдил эканликларига офарин ўқийман».

Ботур тангрикутнинг Хан Вендига ёзган мактуби.

Лийуху милоддан 180 йил аввал ўлди. Унинг ўрнига Хан Венди подшоҳ бўлди. У подшоҳ бўлиб турган вақтда (милоддан бурунги 179—157 йиллар) Ботур тангрикут милоддан аввалги 176 йилда унга тубандаги мактубни ёзган:

«Кўк тангри» тарафидан тахтга чиқарилган Хун тангрикути: Хан подшоҳининг саломатлигини эхтиром ила сўрайди. Илгари подшоҳ олийлари қудачилик ҳақида сўз очиб ёзган мактубларида изҳор қилган эканлар, агар шундоқ бўлса, мен хушхол бўлардим.

Аммо, хан подшосининг чегара мудофаасида турувчи амалдорлари бекларимдан бири бўлган ўнг қўл Билгахонга хужум қилибди. Ўнг қўл Билгахон ахволни менга маълум қилиб, ижозатимни олмай Гуйру, Конжа сингари кишиларнинг гапига кириб, хан подшосининг амалдори билан ўчақишибди. Оқибатда, икки давлат ҳукмдорлари орасида тузилган ахднома бузилиб, қариндошлиқ муносабатимизга араз тушган. Шу важдан қайгуриб ёзган мактублари менга икки қайта йўлланди. Мен ҳам элчи орқали жавоб мактуби йўлладим. Лекин мен юборган элчи қайтмади, У ёқдан бирон элчи ҳам келмади. Хан подшоҳи бизга дўстона мунссабатда бўлиб, қўшничилиқни бажо келтирмади. Энди мен кичик бекларнинг ахдномани бузганлиги учун ўнг қўл Билгахонни жазоладим. Ўнг қўл Билгахонга одам юбориб, унга гарб тарафдаги Улуг ёвчиларга хужум қилишни буюрдим. Тангрининг менга бахт-саодат қилиши билан кўмондон, жангчиларнинг гайрат-шижоати, отларимнинг қучлилигидан Улуг ёвчиларни енгдим. Баъзиларнинг қалласини олдим. Баъзиларни тиз чўқтирдим.

Лулан (Пичан) хонлиги, Уйсун хонлиги, Ўғизларни (булар шу чоғда Чўчак ва Зойсан атрофларида яшарди—муаллиф), уларнинг атрофидаги 26 хонлиқни ҳукмронлигим остига олдим. Шуларнинг ҳаммаси хунлар давлати таркибига кирди. Ўқ-ёй кўтарган халқларнинг ҳаммаси бир оила бўлиб бирлашди. Шимолдаги ўлкалар қўл ошимга ўтди. Мен шуни орзу қиламанки, қўшинлари уруш қилишдан тўхтатиб, ором олишга чиқариб, уруш отларини яйловга қўйвориб, гуноҳ-адоватларни эсдан чиқариб, аввалги ахдномани аслига келтурсак, у чоғда чегара атрофида яшаган аҳоли тинч, хотиржам, омон кун кўрса, гўдақлар хавотирсиз ўйнаб-қулиб катта бўлса, қариганлар гам-андишасиз яшаса, авлоддан авлодгача тинч, фаровон ўтсак яхши бўларди

...Навқарим орқали мактуб йўлладим. Ўзларига атаб бир туга, тўрттадан от қўшилган шохона аравадан бир жуфт юбордим. Агар хан подшоси бундан кейин Хунларнинг чегараларига келмаслигини орзу қиладиган бўлса, бекларимга, фуқароларимга четарадан узок туришлари ҳақида фармон туширгайман».

Ботир тангрикут милоддан 177. йил бурун гарбга ҳарбий юришларида Каспий денгизининг бўйлариғача, Еттисув, Ўрта Осиё, Гарбий Осиёдаги давлатларни бўйсундирган. Мана шу чоғда Улуг Хун тангрикутлиги ниятда қудратли бор босқичга етиб, унинг ҳудудини шарқи — Улуг океан қирғоқларига, гарби — Каспий денгизининг бўйлариғача борган.

Ботур тангрикут— Ўғизхон гарбга қилган қилибона ҳарбий торишидан қайтиб келиб, бир

йил ўтгандан кейин (милоддан 175 йил аввал) Хан Вендига юкорида баён килинган мактубни ёзган.

Ботур тангрикутнинг Хан Вендига ёзган мактубидан нималарни тушуниш мумкин?

Мазкур мактубдан ажойиб тарихий воқеаларни тушуниб олиш унча кийин эмас.

Мактубнинг мазмунига қараганда:

1. Милоддан 177 йил бурун Ботур тангрикут гарбга харбий юриш қилиб, сафарга кетганда, хунлар билан Хан сулоласи орасида уруш юз берган. Хунларнинг ўнг қўл Билгахони Шанси ўлкасидаги йўлнинг атрофларига ҳужум қилиб, ахдномага вафосизлик қилган.

2. Милоддан 176 йил аввал Кангсуда (ҳозирги Гансу) яшайдиган Улуг ёвчиларга хунларга юриши қилган. Чунки ёвчилар исён қўтарганлар. Жанг Чаннинг маълумотига қараганда, шу қайтим хунлар тарафидан нихоятда огир мағлубиятга учраган Улуг ёвчилар милоддан 175 йил аввал Кангсудан гарбга қараб қўчиб, Или водийсига бориб маконлашганлар.

3. Ботур тангрикут ёзган мактубида «Лулон, Уйсун, Ўғизларни, уларнинг атрофидаги 26 хонлиқни ҳукмронлигим остига олдим», дейилган. Мана шунга қараганда, Ботур тангрикут милоддан 177 йил бурун гарбга қилган харбин юришида Ёттисувдаги (ҳозирги Қозоғистон.) уйсунлари, канглиларни (Балхаш қўли билан Орол қўллари атрофи), олонларни (Қаспий бўйларида), Урта Осиё (Торим водийси ҳам унинг ичида) тўлиқ бўйсундирган.

4. Ботур тангрикут Хан Вендига ёзган мактубида: «Ўқ-ёй қўтарган халқларнинг ҳаммаси бир оила бўлиб бирлашди», деб Ханг сулоласига таҳдид солган.

5. Ботур тангрикут Хан Вендига ёзган мактубида тўлиқ мағрур қиёфада туриб, Хан сулоласига таҳдид солган бўлса-да, яна бир тарафдан «авлоддан авлодгача тинч, фаровон ўтсак яхши бўларди», деган хитоби билан ўзининг тинчликни севадиган, олижаноб ҳислатини намойён қилади.

Хан Венди Ботур тангрикутнинг мактубидан воқиф бўлгандан кейин, ўрда амалдорларининг маслаҳат беришини сўраганда, уларнинг ҳаммаси бирдек хунлар билан душманлашишдан фойда чиқмаслигини, қудачилиқдан яхшироқ тадбир йўқлигини айтганлар. Бу маслаҳатни маъқул қўрган Хан Венди Ботур тангрикутга тубандаги жавоб мактубини йўллайди:

«Хан подшоҳи улуг хун тангрикутнинг саломатлигини эҳтиром ила сўрайди. Олийлари элчи Шихужон (хун элчисининг номи) орқали фақирга юборган мактубларида:

«Қўшинларни уруш қилишдан тўхтатиб, ором олишга чиқариб, уруш отларини яйловга қўйиб юбориб, гуноҳ-адоватларни эсдан чиқариб, бурунги ахдномани аслига келтурсак, у чоғда чегара атрофларида яшаган аҳоли - тинч, хотиржам, омон кун қўрса, авлоддан авлодгача тинч-фаровон ўтсак яхши бўларди», деган экансиз: Мен бундан анчагина хушхол бўлдим. Бундоқ қилиш қадимги чоғларда ўтган донишманд подшоҳларнинг ҳам умиди эди. Хан подшоҳлиги билан Хун тангрикутлиги орасида илгари тузилган қариндошлиқ ахдномаси бор. Шунинг учун мен тангрикут олийларини иззат-ҳурмат қилиб келдим. Ахдномадан юз буриб, қардошлиқ муносабатини бузганлар доим хунлар тарафидан чиқди. Шундоқ бўлса-да, ўнг қўл Билгахон ахдномани бузганлигидан анча бурун афв этилган. Ўни қайтадаи сўроқ қилмағайлар. Тангрикут олийларига мактубимда изҳор қилган орзуим маъқул қўрилса, борлиқ хун бекларига бундан - кейин ахдномага вафосизлик қилмаслик тўғрисида аниқ қилиб, фармон бергайлар. Худди ўзларининг мактубларида айтилгандек, фармонларига ҳурмат қилиниб, инобат сакланса экан.

Элчилар оркали менга маълум бўлишича, Хунлар давлатини кудратли, бирлашган холга келтиришда тухфа яратиб, урушнинг жафо, машаккатларини нихоятда кўп тортдилар...»

Хан Венди ушбу мактуби билан бирга Ботур тангрикутга асл тўн-чопонлар, олтин тўка (камарнинг тўкаси — муаллиф), кимхоб, турли рангдаги шохи-атласлардан иборат нихоятда нургунг совга юборган.

Хан Вендининг ёзган хатига караганда, милоддан 175 йил бурун хунлар билан Хан сулоласи ўртасидаги муносабат яхшилашишга караб юз тутган.

Милоддан 174 йил аввал кечмишда Ботур тангрикут (Ўғизхон) оламдан ўтди. Хунлар Ботур тангрикутни ўз одатларича нихоятда дабдабали тарзда дафн қилганлар. Улар Ботурнинг ўғли Кийукни тангрикут қилиб тахтга ўлтиргизадилар. Хан сулоласининг подшоси Хан Венди Кийук тангрикутга элчи юбориб, уни табриқлайди...

Аттиланинг император бўлуви

Милодиинг 415 йили Коратўн оламдан ўтди. Унинг ўлиmidан кейин милоднинг 415 йилидан 434 йилигача бўлган 20 йил ичида Оврупо Хун империясига Коратўннинг Бунчук (415—422), Рўе отлик ўғиллари император бўлдилар. Бунчукнинг Билида ва Аттила отли икки ўғли бор эди. Билида милоднинг 395 йили тугилган, Аттила милоднинг 400 йили тугилган эди.

Бунчук 422 йили оламдан ўтганда хунларга унинг укаси Рўе император бўлди. Рўенинг вақтида (422—434) Билида Хун империясининг гарбий қисмига, Аттила шарқий қисмига илигхонлар номи билан ҳукмронлик қилишди. Аттила Хун империясининг шарқий қисмига илигхон бўлса-да, у амакиси Рўенинг қошида турарди. Рўе Аттиланинг ҳарбий истеъдодига ҳайратланиб, унинг улуг бир қўмондон бўлишига қўзи етган эди.

Милоднинг 434 йили Рўе оламдан ўхади. Қоида бўйича, Билида Хун империясига император бўлиши лозим эди. Чунки у ворислик ҳуқуқига эга эди. Шундай бўлса-да, ҳар жихатдан акаси Билидадан устун истеъдодга эга бўлган Аттила императорликка қўтарилди. Кейин Билида 445 йили 50 -ёшида ўлдирилди.

Оврупо Хун империясига Атилла император бўлгач, хунлар мисли қўрилмаган даҳшатли қучга айландилар. Аттила милоднинг 447 йили Шарқий Румо империясига ҳужум бошлаб, унинг пойтахтн Константинопол (ҳозирги Истамбул)ни босиб олди. Румоликлар Истамбулни саклаш учун ҳар йили Аттилага 2100 лира юлтин ясок (солик) тўлашга мажбур бўлдилар. Бернштамнинг айтишича, хунларга Гарбий Румо империяси ҳам ҳар йили 700 фунт олтин ясок тўлаб турган. Ҳар йили тўлайдиган бундок ясоклардан Эрон сосонийлар сулоласи ҳам (630—224) четда қолмаганлар.

КАТАЛОН УРУШИ

Аттила 450 йилгача Шаркий Румо империясига хужум килиб, Болкондаги Румо шаҳарларидан 70 тасини босиб олди. Аттила гарбий ва шаркий Румо империялариникг бирлашиб хужум килишларидан сакланиб, аввал Гарбий Румо империясини йикитиб, буткул Оврупони бўйсундиришга бел боглади. Аттила шу ниятини амалга ошириш учун, милоннинг 451 йили 500 мингдан ортик нихоятда катта кўшинни бошлаб, Рейн дарёсидан ўтиб, Франсага бостириб кирди. Аттила шу юришга ахд килган чоғда жудаям тантанали-ёлкинли нутк сўзлаб, мундок деган: ,

«Биз урушни ёт мамлакатларга олиб кетяпмиз, миллатимизнинг хайбатли номи уларни кўрkitиб, титратади... Эхтимол биз ўлиб кетишимиз мумкин, лекин ер-осмонни зилзилага келтирган ишимиз мангу яшайди. Бизнинг авлодимиз унга ворислик килади».

Аттила милоннинг 541 йили Гарбий Оврупага килган юришида Франсадаги Матзи, Ремси сингари шаҳарларни ишгол этди. Аттила Парижнинг жанубидаги Орлеан шаҳрини ишгол килгач, Испаниянинг шаркий кисмига бостириб кириб борди. Бу чоғда Гарбий Румо императори Валентин (423—455 йиллар император бўлган) гарбий готлар, франсийлар билан иттифок тузиб, нихоятда нургун кўшин тўплади Тарихчилар айтгандек: «Энг охирги, улуг румолик» номини олган Айгиз (Атийус) бошчилигидаги Гарбни Румо кўшинлари (иттифокчилар ҳам бунинг ичида) Аттилага карши юриш килдилар. Аттила Испаниянинг шаркидан чекиниб, Франсадаги Сена дарёсининг икки ирмоғи ўртасидаги Каталон даласида тўхтади. Айгиз бошчилигидаги 600 мингдан ортик Гарбий Румо кўшинлари Аттиланинг ортидан кувлаб, Каталон даласига етиб келдилар. Кадимги чоғда юз берган миллий урушлар ичида энг дахшатли урушлар каторидан ўрин олган бу «Каталон уруши» милоннинг 451 йили 24 апрелда бошланди. Кадимги тарихчиларнинг ёзишича, уруш шундок каттик, дахшатли бўлганки, Сена дарёсининг суви кип-кизил бўлиб оккан. Каталон даласига одам, от ўликлари уюлиб, ишдан чиккан калконлар, синган найзалар, киличлар, ўк-ёйлар, бошқалар калашиб кетиб, тирик жон кимирлашига сира имкон колмаган. Ўз мустакиллигини бахосиз, азиз, чинданам афзал кўрган овруполиклар ҳеч нимага карамай жон тикиб урушган бўлсалар-да, ўзининг мағрурлиги, жанговарлиги, ботирлиги билан дунёни титратиб, кўп пайтларда ўз душмани устидан голиб келиб, шон-шухрат козонган ва Оврупони ваҳимага солган хунлар ҳам хаддан ташкари қахрамонлик билан урушганлар.

Каталон урушида бир неча юз минг киши ярадор бўлган, 165 минг киши ўлган. Гарбий готларнинг подшоси Теодорик хунлар кўлида ўлган. Бунга чидамаган гарбий готлар шахзодаси отаси

Теодорикнинг касосини олиш учун, кеч пайт хунларга шиддатли равишда хужум килган. Аттила хун араваларини катор тизиб, мудофаа тўсикларини барпо килиб, гарбий готларнинг хужумини кайтарган.

Ўз умрида бундай конли урушни кўрмаган Аттила хун кўшинларини Каталон даласидан чекинтириб, Рейн дарёсининг шаркий киргоғига олиб ўтиб кетган. Айгиз бошчилигидаги Гарбий Румо кўшинлари нихоятда огир талафотга учраб, холсизланиб колганидан, хунларни кувлаб бориб зарба беришга ҳам мадори етмаган.

Гарбий Румонинг карам холга туширилгани

Аттила Каталон уруши майдонидан кайтиб, Шимолий Италияга босиб кириб, нургун шаҳарларни вайрон килган. У Гарбий Румонинг пойтахти Рим шаҳрини босиб олиб, Гарбий Румо империясини йўкотишга киришади. Андиша ичида колган Гарбий Румо императори Валентин IV Папалетс I ни Аттила олдиға юбориб, сулҳ тузишни илтимос килади ва кандок талаблари бўлса, барчасига розилигини билдиради. Хунлар билан

Гарбий Румо орасида шу тарика сулх тузилади. Сулхга биноан Валентиннинг Хунуран отлик кизи Аттилага ётлик (канизак) килинадиган ва хар йили хунларга тўланадиган олтиннинг микдори маълум ўлчовда бурунгидан кўпайтирилиб, 2100 лира олтинга етказилган. Шу сулхдан кейин Гарбий Румо хунларга бутунлай қарам бўлиб қолган.

АТТИЛАНИНГ ЎЛИМИ

Хунлар ваҳимасидан япроқдек титраган подшоҳлар Аттилага иложсизликдан хушонад қилишиб, унга нургун қимматли нарсалар билан совға-салом йўллаганлар. Баъзи подшоҳлар Аттилага ўз қизларини ётлик-хотинликка беришгача боришган. Аттила милоднинг 453 йили бир подшоҳнинг Эддигу исмли қизига уйланган. Эддигу тўй кечаси Аттилага олтин қадахда захар солинган шаробни ичказган. Тонг отишига оқ қолганда Аттиланинг оғиз ва бурнидан ўқдек қон отилиб чиқа бошлаган. Эддигу кўрқиб эс-хушини йўқотган. Аттила шу йўсинда қонга бўйлиб ўлган.

Хунлар аввал тайёрлаб қўйилган олтин сандикнинг ичига Аттилани ётқизиб, ундан кейин олтин сандикни қумуш сандикка, қумуш сандикни пўлат сандикка жойлаб, сандикларнинг оғзини маҳкам берқитганлар. Улар бу ишни ўринлатгандан кейин Дунай дарёсининг сувини тўсиб, бошқа тарафга оқизиб, дарёнинг ўза нидан чуқур қавлаб, Аттиланинг жасади солинган уч қават сандикни шу ерга қўмиб, дарё сувини яна асли оқимига оқизиб юборганлар. Демак, Аттила Дунай дарёсининг остига дафн қилинган. У ҳозиргача уч қил металлдан ясалган уч қават сандик ичида ётган бўлса керак.

Аттила буваси Ўғизхонга ўхшаш улуг истилочи бўлиб, у дунёга жаҳонгир бўлишни ўз олдига - мақсад қилиб қўйган эди.

Ўйгур ёзувчиси ТУРГУН ОЛМОСНИНГ «Хунларнинг қискача тарихи» қитобидан қисқартириб СИРОЖИДДИН АХМАД ўғирди